

Barbara Kutkowska, Tomasz Berbeka

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

ZNACZENIE ROLNICTWA W ROZWOJU TERENÓW GÓRSKICH NA PRZYKŁADZIE REJONU SUDECKIEGO

*THE MEANING OF AGRICULTURE IN DEVELOPMENT OF MOUNTAIN AREAS
ON THE EXAMPLE OF SUDETY REGION*

Słowa kluczowe: tereny górskie, produkcja rolnicza, rolnictwo zrównoważony

Key words: mountains areas, agricultural production, sustainable agriculture

Abstrakt. Celem badań było przedstawienie roli sudeckiego rolnictwa w realizacji funkcji o znaczeniu ogólnospołecznym, turystyczno-rekreacyjnym i krajobrazowym oraz wskazanie ukierunkowania produkcji rolniczej, które umożliwi racjonalne wykorzystanie gruntów rolnych w specyficznych warunkach klimatyczno-glebowych terenów górskich. Niska intensywność (w tym chemizacja) sudeckiego rolnictwa sprzyja rozwojowi rolnictwa zrównoważonego. Doskonałym sposobem na zwiększenie dochodów tych gospodarstw jest działalność agroturystyczna oraz wytwarzanie produktów regionalnych.

Wstęp

Rolnictwo od wieków było podstawą działalnością gospodarczą mieszkańców obszarów wiejskich położonych na terenach górskich. Spadek znaczenia rolnictwa jako źródła zarobkowania i nasilanie się procesu dezagryzacji wsi szczególnie mocno zaznacza się na obszarach górskich [Kutkowska 2007, Musiał 2008]. Niekorzystne warunki klimatyczno-glebowe i fizjograficzne produkcji rolniczej są przyczyną niskiej opłacalności produkcji roślinnej i zwierzęcej i ekstensywnego sposobu gospodarowania co powoduje, że zasoby gospodarstw rolnych (przede wszystkim zasoby pracy) przesuwane są do innych, nierolniczych działalności. Mieszkańcy górskich wsi szukają zatrudnienia w usługach, rzemiośle, w produkcji i przetwórstwie, niejednokrotnie pracując równocześnie w gospodarstwie rolnym różnicując tym samym źródła zarobkowania. Rolnictwo terenów górskich, tracące na znaczeniu w sensie ekonomicznym pełni w dalszym ciągu istotną rolę ze względu na jego wpływ na kulturę tożsamość, a także podtrzymywanie funkcji turystycznych i krajobrazowych [Musiał 2008]. Ze względu na ogólnospołeczne znaczenie rolnictwa górskiego od wielu lat jest ono adresatem finansowego interwencjonizmu państwowego [Kutkowska 1995, 2006b].

W latach 2007-2012 sudeckie gospodarstwa otrzymały 10% dopłat bezpośrednich w skali woj. dolnośląskiego, 38% płatności ONW, 30% programów rolnośrodowiskowych i 26% płatności na różnicowanie działalności gospodarczej i rozwój mikroprzedsiębiorczości, w tym na turystykę wiejską (dane Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – ARIMR oddział we Wrocławiu 2012 r.). Transfer publicznych środków finansowych do gospodarstw rolniczych położonych na terenach górskich, jako działania PROW, stawia przed rolnictwem górskim wyraźne zadania. W szczególności powinno ono dostarczać produktów żywnościowych doskonałej jakości ze względu na dobry stan środowiska naturalnego i lokalny, tradycyjny charakter ich wytwarzania oraz zachować tereny o wysokim poziomie atrakcyjności dla rozwoju turystyki. Tradycyjna produkcja rolnicza przez zachowanie ciągłości użytkowania ziemi umożliwiają kształtowanie tradycyjnego wiejskiego krajobrazu. Wspieranie rolnictwa ma również doprowadzić do zahamowania procesów depopulacyjnych i podtrzymać żywotność społeczno-ekonomiczną górskich wsi.

Material i metodyka badań

Celem badań była ocena sudeckiego rolnictwa z punktu widzenia realizacji zadań, które powinny spełniać, zgodnie z oczekiwaniami ogólnospołecznymi związanymi z rolnictwem wielofunkcyjnym i ukierunkowaniem dofinansowania z publicznych środków budżetowych. Problem dotyczy roli sudeckiego rolnictwa w realizacji funkcji, takich jak funkcja turystyczno-rekreacyjna i krajobrazowa oraz takiego ukierunkowania produkcji rolniczej, które umożliwi racjonalne wykorzystanie gruntów rolnych w specyficznych warunkach klimatyczno-glebowych terenów górskich. Wykorzystano metodę dokumentacyjną, bazując na danych liczbowych *Powszechnego Spisu Rolnego* (PSR) 2010 i danych ARiMR oddziału we Wrocławiu. Wykorzystano również metodę analizy porównawczej przedstawiając sudeckie rolnictwo na tle kraju oraz woj. dolnośląskiego.

Rolnictwo regionu sudeckiego

Region sudecki to część woj. dolnośląskiego najmniej nadająca się do intensywnej produkcji rolniczej, głównie z powodu krótkiego okresu wegetacji i zróżnicowanej rzeźby terenu, a na obszarach górskich także wyraźnej piętrowości. Na terenie czterech sudeckich powiatów położonych jest 10% gruntów rolniczych województwa dolnośląskiego, będących w zasobach gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha. Na obszarach tych zlokalizowanych jest 15% ogólnej liczby dolnośląskich gospodarstw. W regionie sudeckim funkcjonuje prawie 10 tys. gospodarstw indywidualnych, z czego ponad połowę (55%) stanowią najmniejsze gospodarstwa od 1 do 5 ha. Udział gospodarstw (powyżej 100 ha) stanowi tylko około 1% całej ich liczby jednak, w której strukturze użytkują one ponad 24% gruntów. Powierzchnia gospodarstw reprezentowanych przez region sudecki to ponad 110,5 tys. ha użytków rolnych (UR). Największy udział stanowi powiat kłodzki (56%). W strukturze użytkowania gruntów dominują gospodarstwa w grupach obszarowych powyżej 100 ha oraz 5-15 ha, zajmujące 46% ogółu areałów UR rejonu sudeckiego. Udział powierzchni w najmniejszych gospodarstwach (1-5 ha) to jedynie 12%. Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych jest zbliżona do średnich wartości krajowych. Udział UR w gruntach ogółem w regionie sudeckim jest niższy aniżeli średnia w województwie i wynosi 89%. W powiatach sudeckich udział lasów w użytkowaniu gruntów jest 3-krotnie większy niż przeciętnie w dolnośląskim, zwłaszcza w powiecie kłodzkim (tab. 1). Większa lesistość terenów sudeckich sprzyja realizacji funkcji turystyczno-rekreacyjnej oraz krajobrazowej obszarów wiejskich tam zlokalizowanych. Grunty orne stanowią zaledwie 51% powierzchni gruntów ogółem. Warunki przyrodnicze determinują

Tabela 1. Struktura użytkowania gruntów sudeckich powiatów
Table 1. Structure of land utilisation in Sudety Districts

Wyszczególnienie/ Specification	Udział użytków w gruntach ogółem/Share of AL in total land [%]						
	użytki rolne/ agricultural land	grunty orne/ arable land	grunty pod zasiewami/ land for sowing	odłogi/ fallows	ugory/ fallow	TUZ/	las i grunty leśne/forests and forest land
Województwo/Province dolnośląskie	92,3	76,2	62,3	11,6	2,2	22,0	2,3
Powiat/District jeleniogórski	90,1	44,0	25,3	15,7	2,9	45,7	5,0
Powiat/District kamiennogórski	94,4	44,3	25,5	14,5	4,3	50,0	1,9
Powiat/District kłodzki	86,1	55,4	31,2	20,7	3,5	30,4	10,2
Powiat/District wałbrzyski	93,4	47,1	27,0	15,3	4,9	16,2	3,0
Region/Region sudecki	88,8	51,0	28,9	18,4	3,7	33,5	7,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Powszechny Spis Rolny 2010*
Source: own study based on *Agriculture Census 2012*

większy niż przeciętnie w województwie udział trwałych użytków zielonych, szczególnie w powiatach kamiennogórskim i kłodzkim (tab. 1). Znaczący udział odlogów i ugorów w sudeckich gospodarstwach świadczy o malejącym znaczeniu tradycyjnej działalności rolniczej i marginalizacji tej funkcji jako podstawy zatrudnienia i dochodów ludności rolniczej terenów górskich.

Rola trwałych użytków zielonych w rolnictwie obszarów sudeckich

Tradycyjną funkcją trwałych użytków zielonych (TUZ) jest dostarczanie paszy dla zwierząt gospodarskich. Od wielu lat w sudeckich gospodarstwach utrzymuje się niewiele inwentarza żywego, znacznie poniżej obsady zapewniającej efektywne wykorzystanie łąk i pastwisk trwałych. Obsada bydła w sztukach dużych na 100 ha UR w powiatach sudeckich stanowiła zaledwie 55% średniej obsady krajowej¹. Pomimo że powierzchnia użytków rolnych regionu sudeckiego stanowiła w powierzchni UR kraju udział 0,7%, to liczba zwierząt gospodarskich stanowiła zaledwie 0,35% pogłowia krajowego, w tym bydła 0,39%. Niską obsadą zwierząt cechowały się zwłaszcza gospodarstwa powiatów kłodzkiego i jeleniogórskiego (tab. 2). System dopłat bezpośrednich w Polsce przewiduje wsparcie finansowe do TUZ w formie tzw. płatności zwierzęcej. W latach 2007-2012 gospodarstwa sudeckie otrzymały z tego tytułu transfery finansowe ze środków publicznych stanowiące prawie 30% kwoty skierowanej do woj. dolnośląskiego (dane ARIMR oddziału we Wrocławiu 2012 r.). Skoro obsada inwentarza żywego była tak niska, jak można alternatywnie użytkować arealy łąki i pastwisk zgodnie z założeniami wspólnej polityki rolnej (WPR). Badania Sowińskiego i współautorów [2008] pozwoliły na oszacowanie produkcji biomasy z arealów łąk i pastwisk, ugorów i odlogów w Sudetach. Po uwzględnieniu potrzeb pokarmowych istniejącego tam inwentarza żywego oraz koniecznej rezerwy wykazano, że nadwyżka wyprodukowanej biomasy jest ogromna i wynosi 455 tys. t suchej masy. Biomasa z traw może być wykorzystana do celów opałowych i do produkcji biogazu. Inne możliwości wykorzystania to frakcjonowanie i wydzielanie związków zastępujących surowce ropopochodne [Sowiński i in. 2008].

Inny sposób wykorzystania użytków zielonych w Sudetach to wykorzystanie ich dla celów turystyczno-rekreacyjnych przez rozwój gospodarstw agroturystycznych. Turystyka wiejska jest drugą po rolnictwie działalnością gospodarczą bazującą na uwarunkowaniach przyrodniczych. Agroturystyka jest doskonałym przykładem alternatywnego wykorzystania zasobów gospodarstw. Działalność ta rozwijała się dynamicznie w ostatnich dziesięciu latach. W 2012 r. w Sudetach funkcjonowało 513 takich gospodarstw [Kurtyka 2009]. W powiecie kłodzkim było ich 194, w powiecie jeleniogórskim 110, kamiennogórskim 37 oraz wałbrzyskim 59. Agroturystyka do minimum ogranicza negatywne efekty ekologiczne i społeczne turystyki masowej, a dochód z tej działalności stanowił istotny udział w strukturze dochodów sudeckich gospodarstw (41% dochodu osobistego) [Kurtyka 2008]. Arealy TUZ podtrzymują również funkcję krajobrazową sudeckich wsi, bioróżnorodność środowiska przyrodniczego, zwiększają atrakcyjność oferty gospodarstw agroturystycznych. Takie wykorzystanie TUZ w sudeckich gospodarstwach kształtuje ich wielofunkcyjny charakter.

Tabela 2. Pogłowia zwierząt w gospodarstwach rolnych regionu sudeckiego
Table 2. Livestock density in Sudety Region

Wyszczególnienie/ Specification	Pogłowia zwierząt/Livestock density					
	woj./province dolnośląskie	powiat/district jeleniogórski	powiat/district kamiennogórski	powiat/ district kłodzki	powiat/ district wałbrzyski	region/ redion sudecki
	obsada zwierząt SD na 100 ha UR/ livestock density in terms of large heeads per 100 ha of AL					
Bydło/Cattle	11,4	23,4	33,3	13,4	31,6	20,5
Trzoda chlewna/Pigs	31,5	5,5	4,9	9,0	5,3	7,3

Źródło: jak w tab. 1

Source: see fig. 1

¹ Według PSR 2010 obsada bydła w Polsce wynosi 37SD/100 ha UR, a obsada trzody chlewnej – 98,3 SD/100 ha UR

Produkcja roślinna w gospodarstwach z obszarów sudeckich

Powierzchnia zasiewów powiatów sudeckich wynosi 46,5 tys. ha, co stanowi zaledwie 4,5% zasiewów w woj. dolnośląskim. W regionie sudeckim największy udział pod względem powierzchni zasiewów miał powiat kłodzki (66%), pozostałe 3 powiaty miały udział zbliżony od 10-13%. Uwarunkowania ekonomiczne spowodowały, że dominującą uprawą w gospodarstwach były zboża. Konkurencyjne były przede wszystkim ich formy ozime. W gospodarstwach o lepszych warunkach glebowych można uprawiać także rzepak ozimy, co ma znaczenie w wykorzystaniu tej uprawy na cele energetyczne. W strukturze zasiewów upraw rolniczych charakterystyczny był wyższy udział zbóż w relacji do danych zarówno dla Polski, jak i regionu południowo-zachodniego. Niewielkie znaczenie odgrywały rośliny przemysłowe. W strukturze zasiewów pszenica ogółem stanowiła udział większy aniżeli średnio w kraju, zwłaszcza dotyczyło to powiatu kłodzkiego. W gospodarstwach sudeckich relatywnie więcej uprawiano także gryki, natomiast mniej mieszanek zbożowych w odniesieniu do danych krajowych (tab. 3).

Region sudecki charakteryzuje się niskim i bardzo niskim zużyciem nawozów mineralnych, co świadczy o niskiej intensywności produkcji rolniczej. W relacji do średniej krajowej zużycie nawozów mineralnych było na poziomie 42%, przy czym górskie powiaty wykazują w tym zakresie duże zróżnicowanie (PSR 2010). W regionie kamiennogórskim zużycie wyniosło jedynie 19 kg/ha UR, podczas gdy w kłodzkim 55 kg/ha UR. Stosowanie nawozów potasowych i fosforowych było bardzo ograniczone, a w powiecie wałbrzyskim nawet 10-krotnie niższe aniżeli średnia w kraju. Nawozy wapniowe, które są dodatkową miarą intensywności rolnictwa oraz przykładem dobrej praktyki rolniczej, nie były zużywane powyżej 13 kg/ha UR, co jest wynikiem trzykrotnie niższym niż średnia w kraju. Powiat kłodzki charakteryzuje się lepszymi warunkami glebowo-klimatycznymi dla typowej produkcji rolniczej i stosowanie nawozów jest powszechne, ale z uwagi na efektywność ich wykorzystania w warunkach górskich niższe aniżeli na Dolnym Śląsku i w Polsce. Taki charakter produkcji rolniczej sprzyja rozwojowi rolnictwa zrównoważonego.

Tabela 3. Struktura zasiewów powiatów sudeckich

Table 3. Sown structure of Sudety Poviats

Wyszczególnienie/ Specification	Struktura zasiewów/Sown structure [%]							
	ogółem użytki rolne/total agricultural land	powierz- chnia zasiewów/ crop area	zboża ogółem/ cereal total	pszenica/ wheat	żyto/ rye	jęczmień/ barley	mieszanki zbożowe/ cereal mixed	gryka/ buckwheat
Polska/Poland	85,8	58,1	42,3	11,9	5,9	5,4	6,1	0,6
Region/Region Południowo- Zachodni	88,9	43,5	30,6	15,5	2,3	3,7	0,8	1,3
Powiat/District jeleniogórski	86,0	31,9	23,4	8,0	2,5	3,5	0,7	2,6
Powiat/District kamiennogórski	92,5	27,5	19,9	3,7	1,1	2,5	2,1	2,6
Powiat/District kłodzki	89,0	44,2	33,8	17,1	1,4	3,5	1,3	6,9
Powiat/District wałbrzyski	93,1	28,2	22,1	7,4	1,6	2,6	1,0	2,5
Region/Region sudecki	89,6	37,7	28,6	12,5	1,5	3,2	1,3	5,0

Źródło: jak w tab. 1

Source: see tab. 1

Rolnictwo zrównoważone – przyszłość sudeckiego rolnictwa

Ze względu na wysokie walory środowiska przyrodniczego obszary wiejskie w Sudetach mogą i powinny być dostarczycielami żywności o wysokich parametrach jakościowych. Zapewnia to z punktu widzenia technologii rolnictwo zrównoważone. Jest to taki system gospodarowania, w którym łączy się priorytety ekonomiczne, socjalne i etyczne z bezpieczeństwem ekologicznym [Parylak 2007, za: Faber 2000]. Osiąga się to przez odpowiednie zarządzanie, racjonalne wykorzystanie mechanizmów samoregulacji w ekosystemach i wykorzystanie wyników postępu naukowo-technicznego. W praktyce oznacza to przede wszystkim ograniczenie intensywnej produkcji z wysokim stopniem chemizacji i nadmiernej, ciężkiej mechanizacji. Rolnictwo zrównoważone nie powinno powodować zmian naturalnego środowiska lub wywołuje zmiany niewielkie i ukierunkowane na eliminację degradacji środowiska, np. zjawiska erozji, co ma szczególne znaczenie w rejonach górskich. Rolnictwo zrównoważone oznacza systematyczny rozwój gospodarstwa i zwiększenie poziomu produkcji, umożliwiające wzrost dochodów [Parylak 2007]. Zainteresowanie tą formą rolnictwa wyraźnie wzrosło w ostatnich latach. Jest to wynik głównie realizacji programów rolnośrodowiskowych, w tym ukierunkowanych na rolnictwo ekologiczne. W 2011 r. w regionie dolnośląskim funkcjonowały 1382 ekologiczne gospodarstwa (6% w kraju), w tym 914 gospodarstw z certyfikatem. Większość z nich zlokalizowana jest w rejonie sudeckim. Doskonałym sposobem na zwiększenie dochodów z sudeckich gospodarstw prowadzących produkcję zgodnie z regułami rolnictwa zrównoważonego, są produkty regionalne i tradycyjne. Zarejestrowanie takiego produktu i jego promocja może być doskonałą formą wyróżnienia rejonu sudeckiego. Produkty regionalne związane z terenami sudeckimi to: sudecki miód wielokwiatowy, sudecki miód gryczany, ciasto z kruszonką z Ziemi Kłodzkiej, ser kozi łomnicki, kamiennogórski ser pleśniowy (produkty wpisane na listę produktów tradycyjnych MRiRW). Produktów tych w porównaniu do sytuacji w innych regionach górskich w Polsce nie jest jeszcze zbyt wiele, lecz ich liczba systematycznie wzrasta.

Podsumowanie

Ukierunkowanie produkcji rolniczej w gospodarstwach górskich determinują trudne warunki przyrodnicze. Charakterystyczną cechą tych gospodarstw są znaczące udziały oraz arealy TUZ. Niska obsada inwentarza żywego w gospodarstwach sudeckich powoduje alternatywny do rolniczego sposób ich wykorzystania na cele turystyczno-rekreacyjne, a także energetyczne. Taki model użytkowania łąk i pastwisk w Sudetach uzasadnia ich dofinansowywanie ze środków publicznych. Uwarunkowania rynkowe spowodowały, że dominującą uprawą są zboża, w tym pszenica. Niska intensywność (w tym chemizacja) sudeckiego rolnictwa sprzyja rozwojowi rolnictwa zrównoważonego. Doskonałym sposobem na zwiększenie dochodów tych gospodarstw jest działalność agroturystyczna oraz wytwarzanie produktów regionalnych. Zarejestrowanie takiego produktu i jego promocja stanowią może doskonałą formę wyróżnienia rejonu sudeckiego. Kierunki dofinansowywania rolnictwa sudeckiego w ramach WPR utrwalają jego wielofunkcyjny i zrównoważony charakter.

Literatura

- Kurtyka I. 2008: *Efektywność ekonomiczna gospodarstw agroturystycznych na dolnym Śląsku*, [W:] *Turystyka wiejska a edukacja, różne poziomy, różne wymiary*, Wyd. AR w Poznaniu, s. 282-290.
- Kurtyka I. 2009: *Baza turystyczna indywidualnego zakwaterowania na Dolnym Śląsku na tle Polski*, Roczn. Nauk. SERiA, t. XI, z. 4, s. 177-181.
- Kutkowska B. 1995: *Finansowe wsparcie gospodarstw terenów górskich*, ZN AR we Wrocławiu, nr 278, s. 222-237.
- Kutkowska B. 2006a: *Ocena skuteczności wspierania gospodarstw rolniczych położonych na terenach ONW na Dolnym Śląsku*, Wieś i Rolnictwo nr 4(133), Warszawa, s. 90-102.

- Kutkowska B. 2006b: *Wsparcie rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) na Dolnym Śląsku uwzględnieniem terenów sudeckich*, Acte Agraria et Silvestria, Sekcja ekonomiczna, vol. XLVII/I, Kraków, s. 49-55.
- Kutkowska B. 2007: *Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa o obszarów wiejskich w Sudetach*, Wyd. IRWiR PAN. Studia i Monografie, nr 2, Warszawa, ss. 81.
- Musiak W. 2008: *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich w Karpatach Polskich. Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, Wyd. IRWiP, PAN, Warszawa, ss. 391.
- Parylak D. 2007: *Określenie kierunków rozwoju produkcji roślinnej*, [W:] *Diagnoza stanu i kierunki rozwoju rolnictwa na Dolnym Śląsku*, Regionalne Centrum Studiów Strategicznych, Wrocław, s. 41-47.
- Powszechny Spis Rolny*. 2010: GUS, Warszawa.
- Sowiński J. in. 2008: *Baza surowcowa biomasy do celów biorafineryjnych w warunkach Sudetów*, Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN KZZG, z. 55, Kraków, s. 123-133.

Summary

Difficult natural conditions determine steering the agricultural production in mountain farms. Significant share and acreages of pastures and meadows are characteristic feature of these farms. Low livestock density of Sudety farms causes steering of their utilization on touristic, recreational and also renewable energy aims. Such model of meadows and pastures utilization in Sudety Mountains motivates co-financing from public budget. Market conditions caused that cereals are dominant cultivars in which wheat. Low intensity of using pesticides and fertilizers favours development of sustainable agriculture. Regional products are perfect way to increase incomes of these farms. Registering such product and it's promotion could be perfect form for distinction of Sudety.

Adres do korespondencji
prof. dr hab. Barbara Kutkowska, dr inż. Tomasz Berbeka
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych
pl. Grunwaldzki 24A
50-363 Wrocław
e-mail: barbara.kutkowska@up.wroc.pl, tomasz.berbeka@up.wroc.pl